

seyyid muhammed
B. ahmed el-hâşimî

âriflerin satrancı

satranc-ı urefâ şerhi

Yayına Hazırlayan: Hacı Bayram Başer

Tasavvuf
Klasikleri

SUFI
KİTAP

Önsöz

Elinizdeki eser, *Âriflerin Satrancı* (eş-Şitrancü'l-ârifin veya *Satranc-ı urefâ*) adıyla şöhret bulan levha üzerine yazılmış bir açıklama ve şerhtir. Bu levha, özellikle Osmanlı topraklarında halk arasında yaygınlık kazanmış, zaman zaman zarlar ya da başka türden nesnelerle bir “satranç oyunu gibi” oynanagelmıştır. Elimizdeki hiçbir kaynak, bu levhayı kimin oluşturduğunu söylemez. Dahası eski eserleri ihtiva eden büyük ya da küçük kütüphanelerimizde bu levhanın muteber hiçbir kaynağı bulunmamaktadır. Bununla beraber yeterli araştırmalara dayanmadan öne sürülen bazı iddialarda bu levha, ünlü mutasavvıf ve muhakkik Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ya da *Mevlid* müellifi Süleyman Çelebi'ye atfedilmiştir.

Levhanın kaynağıyla ilgili bu belirsizlikten daha önemlisi, onun gerçek anlamda bir “oyun” olup olmadığı sorununun da muğlak olmasıdır. Ne levhanın kendisi ne de üzerine yazılan şerhler, onu bildiğimiz anlamda bir “satranç” gibi anlatır. Bu yönüyle *Âriflerin Satrancı*, insanların şans ilkesinden hareketle keyif, eğlence ya da haksız kazanç uğruna oynadıkları hiçbir oyuna benzemez. Bu

tür oyunlarda insanın karşısında genellikle bir rakip özne bulunur, oysa *Âriflerin Satrancı*'nda insanın rakibi yine kendisidir. İkinci olarak bu levha ve üzerine yazılan şerhler, döngüsel bir zorunluluktan bahsettikleri için, burada mutlak anlamda bir "galibiyet" ya da "mağlubiyet" bulunmaz, yani oyunun son bulduğu bir aşama yoktur. Aynı şekilde oyuna "giriş"ten de bahsedilemez, çünkü levhadaki kabule göre insan bu varlığa geldiği andan itibaren oyuna dâhil olmuştur ve son nefesine kadar da bu oyun içinde kalacaktır. Bu bakımdan levhada insanın Allah'a doğru gerçekleştirdiği manevi yolculuğun merhaleleri ve bu yolculuk esnasında nefsî arzular ve şeytanla giriştiği mücadeleler bazı kavramlar üzerinden açıklanır.

Levhanın bize anlattığı ana fikir, insanın Hz. Peygamber'e (sav) ve güzel ahlaka tabi olduğu sürece "yükseleceği" ve nihayetinde Cenâb-ı Hakk'ın inayet ve ihsanıyla vuslata ereceği; buna mukabil bedenî arzu ve isteklerine ve şeytanın vesveselerine uyup kötülük işlediği takdirde hangi manevi makam veya menzilde bulunursa bulunsun "düşüp kaybedeceği" düşüncesidir. Bu temel fikir, levhanın üzerindeki oklar ve kancalarla ifadesini bulur. Oklar, insanın manevi menziller arasındaki yükseliş ve ilerleme yönlerini gösterirken; kancalar insanın bu makamlar arasındaki düşüşüne neden olan nefsanî arzu ve isteklerini temsil eder. Okların işaret ettiği yükselişler "dereceler" (*deracât*); kancaların neden olduğu düşüşler ise "dereceler" (*derakât*) kavramıyla ifade edilmiştir. Öte taraftan oyunda bir "son" olmadığı için eğer insan bir menzilde gereğinden fazla duraksar ya da menzillerin edeplerini yerine getirmezse, içinde bulunduğu men-

zil bir tuzağa dönüşebilir. Bu nedenle manevi yükseliş sürecindeki insan bu tuzaklardan endişe duymalı; beri taraftan en aşağı menzillere düşmüş günahkâr insanlar da her hâl ve kârda Allah'ın günahları bağışlayabileceği ümidini kaybetmeden tövbe ve tashîh-i niyetle düştüğü yerden tekrar tekrar kalkmalıdır.

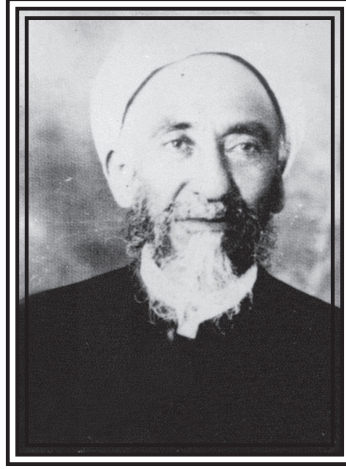
İnsanın varlıktaki yeri ve gayesi hakkındaki bu düşünce, İslâm düşünce geleneği içerisinde en dinamik bir şekilde mutasavvıflar tarafından işlenmiştir. Bu nedenle levhanın anlaşılması için hareket noktası, muhtemelen, tasavvuf düşüncesi dâhilinde teşekkül etmiş zengin kavramsal yapı ve tefekkür dünyası olabilir. Bu bakımdan levhada işlenen insanın manevi yolculuğunun merhaleleri, tasavvuf literatürü içerisinde başından beri sıklıkla ele alınmış; bu manevi haller ve makamlar ikili, üçlü, yedili, kırklı ve yüzlü tasniflere tabi tutulmuştur. Hatta Kâşânî ve Baklî gibi mutasavvıfların tasniflerinde bu merhaleler kimi zaman binli sayılarla ifade edilmiştir. Bu muazzam kavramsal üretim, belki de insanın bu kısacık ömründe, yapması gereken yolculuğa intibak edip anlamlandırmasını da güçleştiren bir zorluk ortaya çıkarmıştır. Levhanın sahibi her kim ise bu yolculuğu daha minimal ve anlaşılır bir forma büründürerek belki de yediden yetmişe herkesin zihninde ve kalbinde bu manevi terakki fikrini canlı tutmak istemişti. Başarılı olup olmadığını bilemiyoruz, fakat geçen asrın ünlü âlim ve mutasavvıflarından Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî'nin, levhanın lakayt bir oyuna dönüşmesinden ve yanlış bir şekilde İbnü'l-Arabî'ye atfedilmesinden yakınmasına rağmen yine de onu şerh etmesi, *Âriflerin Satrancı*'nın son derece popüler

olduğunu ve Hâşimî'nin de insanlar arasında bu denli şöhrat bulmuş bir "oyunu", hakiki maksadına uygun bir noktaya çekmek suretiyle ziyan etmeme kaygısı güttüğünü düşünebiliriz.

Yayına hazırladığımız eserin farklı nüshaları mevcuttur. Bizim esas aldığımız metin, *Şerhu Şitrancı'l-Ârifin* ya da özgün ismiyle *Enîsü'l-Hâifin ve Semîru'l-Âkifin fî Şerhi Şitrancı'l-Ârifin* başlığıyla 1964 yılında Şam'da yayımlanan baskıya dayanır. Levhanın farklı versiyonlarında menzillerin isimlendirmelerinde tutarsızlık göze çarpabilir, fakat şârih Hâşimî kavramlar arasındaki ilişkileri zikrederek bu farklılıkları en aza indirmiştir. Dolayısıyla biz de bu menzillerin isimlendirmelerinde ve sıralamasında elimizdeki baskıyı esas aldık. Günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullandığımız kavramları korumakla birlikte menzillerin Türkçe karşılıklarını vermeye özen gösterdik. Metinde çok sayıda geçen hadis, âlim, eser ya da kavrama yönelik açıklamaları dipnotlarda [çn], yani "çevirenin notu" olarak belirttik. Ayetleri de yine dipnotta verdik. Ayrıca metindeki bütünlüğü bozmamak için akışı sağlayan ek ifadelerimizi köşeli parantezlerle verdik. Esere geçmeden önce müellif Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî'nin kısa bir biyografisini ekledik. Levhada işaret edilen manevi yükseliş ve düşüşlere ilişkin bir tablo da çalışma içerisinde yer almaktadır.

Âriflerin Satrancı, ister bir "oyun" formatında oynansın, isterse insanın Hakk'a yolculuğunu anlatan bir metin olarak okunsun, her hâlükârda bir "ahlak eğitimi" düşüncesi ortaya koymayı amaçladığı ve bu maksada binaen dikkate alınması gerektiği unutulmamalıdır.

Müellif Hakkında

Allâme Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân
el-Hâşimî el-Hasenî (1881-1961)

Âriflerin Satrancı Şerhi'nin müellifi Allâme Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Hâşimî el-Hasenî, 17 Temmuz 1881'de Cezayir'in Tilimsân şehrinde doğdu. Soyunun Hz. Hasan üzerinden Hz. Peygamber'e dayandığı bilinmektedir. İlk tahsilini doğduğu kasaba olan Subde'de, aynı zamanda bu kasabanın kadısı olan ünlü âlim Allâme Ahmed'den aldı. Babası vefat edince ailenin geçimini üstlenen Hâşimî, bir süre tarım, ticaret ve terzilik işleriyle meşgul oldu. Bu esnada dinî tahsilini sürdürürebilmek için camilerdeki halka açık derslere katılmaya

devam etti. Küçük yaştan itibaren tasavvufa ilgi duyan Hâşimî, Şâziliyye tarikatının Derkâviyye koluna bağlandı. Bu kolun ünlü isimlerinden Allâme Şeyh Muhammed İbn Yellis'e intisap etti ve ondan aynı zamanda dinî ilimlere dair dersler de aldı.

Fransızlar 1904 yılında Cezayir'i işgal ettiklerinde ülkedeki her türlü dinî eğitimi yasakladıkları için mürşidi İbn Yellis ile Şam'a geçmek zorunda kaldı. Burada bir süre ikamet ettiyse de siyasi saikler ve suçlamalarla Adana'da iki yıl mecburi ikamete zorlandı. Sürgünden sonra tekrar Şam'a, mürşidi İbn Yellis'in yanına geçti. Bu esnada Şam'daki ünlü âlimlerden usûl-i fıkıh ve Mâlikî fikhı okudu.

1927 yılında İbn Yellis'in vefat etmesinin ardından, hac seyahati için Şam'a uğrayan ünlü Derkâviyye şeyhi Ahmed el-Alevî'ye bağlandı. Ahmed el-Alevî'den aldığı izinle Şam'daki mahallesinde bir zaviye açtı ve burada ilim ve irşat faaliyetlerine başladı. Emeviyye Camii'nde vaazlar verdi ve şehrin çeşitli medreselerinde akâid ve tasavvuf dersleri işledi. Zaman içinde Derkâviyye'nin Ahmed el-Alevî'ye nispet edilen Aleviyye kolunun Ortadoğu'daki en meşhur merkezi Hâşimî'nin Şam'da tesis ettiği zaviye olmuştur. Sayısız âlim ve mutasavvıfın yetişmesine katkıda bulunan Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî 19 Aralık 1961 tarihinde Şam'da vefat etti ve buraya defnedildi.

Hâşimî, yaşadığı döneme damga vuran ünlü bir âlim ve eylem adamı olarak temeyyüz eder. Entelektüel üretkenliği bakımından "dönemin Şa'rânî'si" olarak anılan Hâşimî, Ehl-i sünnet akidesi ve tasavvufun doğru anlaşılması ama-

cıyla sayısız eser kaleme almıştır. Aynı zamanda Cezayir'in Fransızlar tarafından işgaline karşı savaşıyan Ömer Muhtar, Şerif es-Senûsî ve Emir Abdülkâdir el-Cezâirî gibi ünlü âlim ve mutasavvıflar arasında onun da ismi zikredilir.

Hâşimî'nin öne çıkan eserleri arasında, Ehl-i sünnet akidesini mensur ve şiir olarak iki ayrı risalede kaleme aldığı *Akîdetü Ehli's-sünne*; kelam ve tasavvuf konularını birlikte değerlendirdiği *el-Kavlü'l-faslü'l-kavîm*; İbn Acîbe'nin *Mi'râcü't-teşevvüf* adlı eserine yazdığı *Ta'lik*; mürid-mürşid ilişkilerini anlattığı *el-Hallü's-sedîd* ve nihayet çevirisini sunduğumuz *Şerhu Şitrânci'l-ârifîn*'i (Âriflerin Satrancı Şerhi) örnek gösterebiliriz.¹

1 Buradaki bilgiler *DİA*'dan derlenmiştir. Bkz. İlyas Çelebi, "Hâşimî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XVI: 410-411. [çn]

Mukaddime

Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla,

Allah'tan başka güç ve kudret sahibi yoktur. O el-Alî ve el-Azîm'dir. "Her durumda övgüler ve hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. O Rahmân, Rahîm ve din gününün (kıyamet gününün) sahibidir. Allahım! Sana ibadet eder, sadece senden yardım dileriz. Bizi dosdoğru yola ulaştır. O yol nimet verdiklerinin yoludur. Öfkeli olduklarının veya sapanların yoluna değil!"²

Allahım! Efendimiz Hz. Muhammed'e merhamet et, -ona esenlik ver, selamet ihsan eyle! O raûf, rahîm³ ve en yüce ahlak sahibidir.⁴ Onun dışındaki bütün nebilere de merhamet et, onlara esenlik ve selamet ver! Onların ailelerine, arkadaşlarına, kıyamet gününe kadar Allah'ı görür

2 Fâtiha, 1/2-7.

3 Hz. Peygamber'in isimleri arasında Tevbe suresinin son kısmında zikredildiği üzere Raûf ve Rahîm ismi de vardır. Ayette Allah peygamberini kendisine mahsus isimlerle isimlendirerek "Müminlere karşı raûf ve rahîm" (Tevbe, 9/128) diye nitelemiştir. [çn]

4 Hz. Peygamber "Ben güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim." buyurmuş, ayet-i kerimde ise "Sen en güzel ahlak üzeresin" denilmiştir. Müminlerin annesi Hz. Ayşe'ye Hz. Peygamber'in ahlakı sorulunca "Onun ahlakı Kur'ân'dı" diyerek Hz. Peygamber'in ahlakını tavsif etmiştir. [çn]

gibi⁵ ibadet ederek onlara uyanlara merhamet eyle, onlara esenlik ve selamet ver.

el-Latîf, el-Habîr ve el-Ganî olan Yüce Allah’a muhtaç kul Muhammed b. Ahmed el-Hâşimî b. Muhammed b. Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Cum’a el-Hasenî es-Sâhilî et-Tilimsânî el-Cezâirî, sonra da ed-Dımaşkî -ki amelde Mâlikî, akidede Eş’arî mezheplerine bağlıdır- der ki:

Aynı tarik üzere bulunduğum kardeşlerimden biri kendisi için, Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbnü’l-Arabî Hazretlerine nispet edilen *Şitrancü’l-ârifîn*’i şerh etmemi istedi. Allah bizi Hz. Şeyh’in bilgisinden ve sırlarından yararlandırsın! Bu isteği kabul edip etmemek hususunda Allah’ın dilediği bir süre bekledim. Bu süre içinde bizzat müellifinin veya başka birinin ona yazdığı bir şerhin bulunup bulunmadığını araştırdım, fakat bulamadım. Öte yandan Şeyh-i Ekber’in eserleri arasında onun adını göremedim. Bu vesileyle gördüm ki, yazarın dışındaki bazı insanlar âriflerin satrancını, vaktini oyun ve eğlenceyle zayi eden gâfillerin satrancıyla aynı anlamda yorumlamışlardır. Hz. Şeyh’e olan hürmetim ve hassasiyetim, konunun ilgililerini ikaz etmemi gerektirdi. Önce hangi işin hayırlı olduğunu göstermesini dilemek üzere istihare ettim. Allah Teâlâ da bu şerhi yazmamın iyi olacağı hususunda gönlüme rahatlık ihsan etti. Burada hangi hayrın bulunduğunu en iyi bilen

5 “Allah’ı görür gibi” ifadesi *ihsan* teriminin karşılığıdır. İhsan, Hz. Peygamber tarafından “Allah’ı görür gibi kulluk etmek” diye tanımlanmış, daha sonra yapılan her işin ihsan üzere yapılmasını belirtmek üzere de “Kişinin hayvanını keserken bıçağını keskinleştirmesi ihsandan sayılır (bu sayede hayvana eziyet etmemiş olur)” denilmiştir. Bu itibarla ihsan veya bu kelimenin öznesi olan “Muhsin” tabirini “Allah’ı görür gibi ibadet eden” veya “Bütün işlerini Allah’ı görür gibi yapan” diye çevirmek doğru olur. [çn]

O'dur. Ardından şerhi yazmaya başladım ve sadece Allah'a tevekkül ederek, razı olduğu işi yapmaya beni erdirmesini ve en doğru yolu bana göstermesini O'nun ihsanından ve cömertliğinden talep ettim. *Âriflerin Satrancı'*nı Hz. Şeyh'in maksudından farklı bir gayeye göre yorumlayan insanlar, onun sadece adına baksalardı, kuşkusuz ve tereddütsüz bir şekilde yazarın bu isimle Allah'a giden yolu göstermeyi amaçladığını anlarlardı. Müellif bununla okuru Allah'ın razı olacağı davranış ve dosdoğru yönelimle *sırat-ı müstakim*, yani dosdoğru yola ulaştırmak ve yönlendirmek istemiştir. O yola, (insana kötülükleri emreden) nefs-i emmârenin arzularıyla mücadele edip hilelerini tanımak, Allah'a giden yolun afetlerini ve insanı (aşağı mertebelere) düşüren tuzaklarını öğrenmekle ulaşılır.

Tembih

Satranç levhasında bulunan oklar manevi yükseliş ve onu sağlayan sebeplere işaret ederken aynı zamanda insanın manevi yolculuk merhalesinde uğradığı ve *dereceler* denilen makamlara işaret eder. Buna mukabil kancalar ise düşmeye ve düşmeye yol açan vesilelere işaret eder. Düşüşte insanın uğradığı makamlara *derekeler* denilir. Seyr ü sülûku yapan Abdullah [Allah isminin kulu] veya Abdurrahman'dır [Rahmân isminin kulu]. Onu daha sonra *yaratılış kulu* anlamında *abdü'l-îcâd* diye ifade edeceğiz. Seyr ü sülûk yokluktan başlar. Burası satrançta birinci basamak olarak belirlenmiştir. Ardından doğal sayı dizilişine göre birden yüze doğru sürer. Birden ona kadar olan basamaklara *süfli*, yani "en aşağı tabaka" denilir. Sâlik bu basamağı,

henüz temyiz ve buluş çağına erişip reşit olmadan önce geçer. Böyle bir insan dine göre henüz yükümlü değildir.

Bu basamağın üzerindeki makamlara yükselen bir insanın tekrar o basamağa dönmesi ise kınanır ve bu nedenle cezalandırılır. Böyle bir insanın tövbesini yenileyip seyr ü sülûküne yeniden başlaması, bunu yaparken de Allah'ın rahmetinden umut kesmemesi gerekir. Yukarıdaki tabakalardan aşağı tabakaya dönmenin sebebi ise kancaların bulunduğu yedi makamdan birisine yerleşmek ve onu yurt edinmektir. Bu yedi makamdan her biri insanı aşağı tabakadaki basamaklardan (*dereke*) birine çekip götürür.

Bunlardan birisi *edepsizlik*dir. Edepsizlik, insanı kötü davranışlara yöneltir. İkincisi, *kötü arkadaşlıktır*. Bu huy insanı bilgisizliğe götürür. Üçüncüsü *hasta akıllı olmaktır*. Bu ise insanı izzetini yitirmesi anlamında zillete ve horluğa döndürür. Dördüncüsü *cehalettir*. Cehalet insanı toprağın altına götürür. Beşincisi *riyakârlıktır*. Riyakârlık insanı kınardlığa döndürür. Altıncısı *gururdur*; gurur insanı mihnete (sıkıntı) yönlendirir. Yedincisi *şeytandır*. Şeytan insanı şehvete döndürür.

İkinci tabakaya dönmenin sebebi, iki makamdan birisinde yerleşmektir: Birincisi hasettir. Haset insanı büyük (şaşkınlık) denizine döndürür. İkincisi ise harâbâttır. Harâbât (harabeler menzili) insanı kötü ahlaka döndürür. Böyle bir insanın Allah'ın rahmetinden ve lütfundan umudunu kesmemesi gerekir. Bunun yanı sıra çokça tövbe ederek Allah'a dönmeli, O'nun hakkında hüsnüzan sahibi olmalıdır!

Manevi yükselişin de sebepleri vardır: Bu itibarla yükselmenin sebebi sekiz makamdan birisine yerleşmek ve

onu yurt edinmektir: Birincisi mecazi aşktır. Mecazi aşk insanı hakiki aşk menziline yükseltir. İkincisi yoksullara merhamet etme duygusudur. Bu duygu insanı güzel ahlaka yükseltir. Üçüncüsü iyi arkadaşlıktır. İyi arkadaşlık insanı iyi davranışlara yükseltir. Dördüncüsü tahkîkat, yani işin iç yüzünü araştırmak ve incelemektir. Bu ise insanı ulvî âleme yükseltir. Beşincisi Allah yolunda olmaktır. Bu, insanı cennete yükseltir. Altıncısı şecaattir. Şecaat insanı şehadete yükseltir. Yedincisi kâmil mürşittir (*mürşid-i kâmil*). Kâmil mürşit insanı *bekabillâh* makamına yükseltir. Sekizincisi bilgidir. Bilgi, kulu Muhammedî mülke yükseltir.

Seyr ü sülûkunda başarıya ermek isteyen insan, rehberliği altında sülûkunu ikmal edeceği bir şeyhe muhtaçtır. Şeyh onu tevhid (birlik) mertebesine ulaştırdığında, varlıkta ortaya çıkan bütün fiillerin yegâne failinin Allah'ın olduğunu ve kulun ise sadece amellerin kendisinde görüldüğü bir mazhar olduğunu anlar. Çünkü ameller arazdır⁶ ve onlar ancak bir cisimde bulunabilirler. Kulun organları olmasaydı, Allah'ın âlemde herhangi bir fiili ortaya çıkmayacağı gibi uygulanacak ilahi cezalar da olmayacaktı. Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Allah sizi ve amellerinizi yarattı."⁷ Başka bir ayette "(İnsanın) lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır."⁸ buyrulur.

6 Araz, ancak bir cevherde var olabilen ve peş peşe yok olan şeyleri ifade eden bir terimdir. [çn]

7 Sâffât, 37/96.

8 Bakara, 2/286.